

Het winterkoninkje

Van Stephen Moss verscheen eerder
bij Ambo|Anthos uitgevers

Het roodborstje

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos uitgevers via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Stephen Moss

Het winterkoninkje

Een biografie

Vertaald uit het Engels door

Robbert-Jan Henkes

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 4979 9

© 2018 Stephen Moss

First published as *The Wren* by Square Peg, an imprint of Vintage.

Vintage is part of the Penguin Random House group of companies.

© 2019 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos uitgevers,

Amsterdam en Robbert-Jan Henkes

Oorspronkelijke titel *The Wren: A Biography. The Secret Life of Britain's Most Common Bird*

Oorspronkelijke uitgever Vintage, Penguin Random House

Omslagontwerp Janine Jansen

Omslagillustratie voorplat: *Wren* by Robert Gillmor © Mary Evans Picture Library;

achterplat: *Troglodytes troglodytes, winter wren*, plate 124 from William

MacGillivray's *Watercolour Drawings of British Animals* © Natural History

Museum, London / Bridgman Images; voorflap: *1945 farthing featuring the wren*

Foto auteur © Suzanne Moss

Verbreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voor Mike Dolan, mijn schoonvader,
die een zwak voor dit vogeltje heeft

Winterkoning

Stoethaspelende steekstaart in de doornstruik.
Rateltong, alarmschel, kijvende feeks,
schuddekont, raasbol, muisje-kruip-door,
bisterbolster, blaasbalk, bolletje branie,
zenuwpees, pak pluizen, schreeuwlelijk, zakhaan,
baal deuntjes, wiegelwaggel, najaarsprullarium,
juwelenkweler, ukkepuk, extreme irritatiefactor,
ontploffingsgevaar, kenau, Donald Duck.
Opvliegend stuk vol-au-vent.

STEVEN LOVATT

NANNUS TROGLODYTES LIN.
Gårdsmyg.

REGULUS REGULUS LIN.
Kungsfågel 1 ♂, 2 ♀.

INLEIDING

Wie de kleine winterkoning grieft
Wordt bij de mensen nooit geliefd.

William Blake, 'Auguries of Innocence'
(‘Voorzeggingen van onschuld’), ca. 1803

Op een klare, koude winterdag kijk ik even na zonsopgang uit mijn keukenraam en zie op de voedertafels de gebruikelijke drukte van belang.

Koolmezen in hun zwart-gele pak wisselen hun kleinere verwanten de pimpelmezen af, en houden heel even halt om een graantje mee te pikken en vliegensvlug weer het luchtruim te kiezen. Er is een mannetjesvink bij in zijn zalmroze broekje en met chique witte schouderinsignes, en een menigte puttertjes, die met de gele balken op hun vleugels en hun karmijnrode masker behoren tot onze opvallendste tuinvogels.

Maar er zit vandaag ook een andere tuinvogel tussen: eentje die veel minder kleurrijk is, en die je makkelijk over het hoofd kan zien. Ik zie hem nu zitten, stil en bescheiden, diep in de schaduw onder het struikgewas verscholen, als een verlegen toneelspeler die in de coulissen wacht terwijl anderen op het podium rondparaderen. Hij huppelt van plek naar plek. Zijn plotse, schokkerige bewegingen doen meer aan een muis denken dan aan een vogel. Toch is het er een: het winterkoninkje.

Winterkoninkjes zijn altijd een welkom en vertrouwd gezicht: als je ze ziet, is het alsof je een oude vriend tegen het lijf loopt. En ik kom ze vaak tegen. Bijna overal in het land, van hartje Londen tot het meest verafgelegen eilandje, weet ik dat ik winterkoninkjes zal vinden.

Ik heb ze gehoord in stadsparken en in voorstedelijke tuinen, in pittoreske Engelse dorpjes en aan majestueuze Schotse lochs. Ik heb ze gevonden in bossen, heggen en aan de rand van akkers. Ik heb ze zien neerstrijken in het topje van een gaspeldoorn op een zomers heet open veld in het zuiden en ik heb ze zien schuilen onder de dwergstruiken op een winderige hei in het noorden. Ik heb winterkoninkjes zien rondhuppen op barre, onbeschutte landtongen bij de zee en ik heb er zelfs een waargenomen op de sneeuwellingen van de Cairngorms.

Maar als ik mensen vertel dat de winterkoning de meest algemeen voorkomende vogel van Groot-Brittannië is, zijn ze vaak niet alleen verbaasd, ze weigeren me zelfs te geloven. Sommigen geven beschaamd toe dat ze er nog nooit een hebben gezien. Al moeten ze er, gezien de ongeveer acht miljoen broedparen op de Britse Eilanden, vaker veel dichterbij zijn geweest dan ze misschien vermoeden.

In zekere zin is het merkwaardig dat zoveel mensen geen benul hebben van een diertje dat zich altijd als het ware vlak onder hun neus bevindt. Het is niet dat je winterkoninkjes snel met een ander vogeltje zou verwarren. Geen andere vogelsoort heeft die aparte gedrongen vorm en omhooggestoken staart, waardoor je hem makkelijk kan herkennen, zelfs als je alleen zijn silhouet ziet.

Winterkoninkjes scharrelen vaak rond onder dichte struiken, dat is waar; anderzijds zijn ze met name in de winter en in het vroege voorjaar bijzonder actief. Misschien zie je ze niet zo snel omdat ze vrijwel nooit meer dan een paar tellen op dezelfde plek of in dezelfde houding blijven staan, voordat ze weer wegzoeven op hun korte vleugeltjes. Ze zijn niet zozeer schuw en geneigd zich te verstoppen, zoals ze vaak worden beschreven, maar gewoon als de bliksem zo

snel. Zoals Thomas Coward rondom 1920 schreef in zijn natuurdagboek voor *The Guardian*: ‘Dichters en gevoelsmensen hebben het over de schuchtere en teruggetrokken winterkoning; in feite laat onze aanwezigheid het vogeltje koud.’

Als mensen erachter komen dat ze zo lang blind zijn geweest voor het meest voorkomende vogeltje van het land, willen de meesten er graag meer over weten. Om die reden wil ik graag wat vertellen over dit rusteloze vogeltje en zijn opmerkelijke leven.

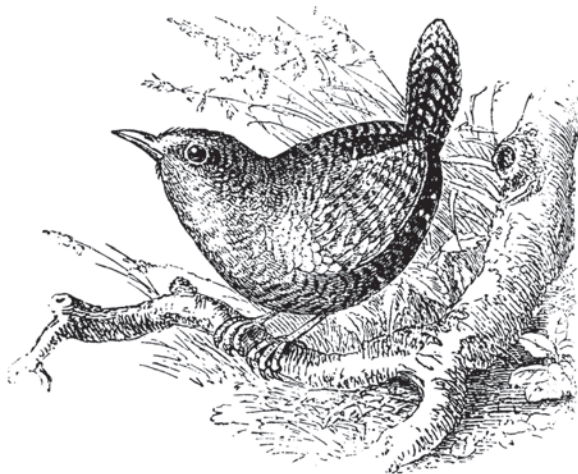
De winterkoning is niet groter dan negen à tien centimeter en weegt nauwelijks tien gram, waardoor vaak gedacht wordt dat het ons kleinste vogeltje is.

Maar ondanks de miniatuuromvang moet de winterkoning die eer laten aan het goudhaantje en het vuurgoudhaantje, die allebei net iets korter zijn en met vijf gram nog eens de helft minder wegen. Toch weegt een winterkoning niet meer dan twee A4'tjes, één beschuitje of anderhalve euromunt.

Cijfers kunnen geen recht doen aan dit bundeltje energie. Van oudsher hebben schrijvers geprobeerd het karakter van de vogel kort en krachtig te omschrijven, zoals ‘zakelijk’, ‘levendig en actief’, ‘ferm en vinnig’ en (mijn favoriet) ‘klein, rusteloos en vechtlustig’, dat laatste uit de pen van de stamvader van de Britse ornithologie, Ian Wallace.

Maar toch weten die omschrijvingen ook geen van alle het ware karakter van de winterkoning te vangen. Misschien kwam de negentiende-eeuwse natuurschrijver W.H. Hudson nog het dichtst in de buurt toen hij het had over:

De kleine, notendopbruine winterkoning – ook notendopachtig van grootte en in zijn ronde, compacte vorm – met de opgestoken staart en de schokkerige bewegingen en gebaren, en de vlucht als van een feeëriek patrijs met snel slaande, korte vleugels die lijken te snorren als je het van dichtbij kan horen [...]

Ook in de enorme hoeveelheid volksnamen voor het boeiende beestje komt het karakter naar boven. De Franse lexicograaf Michel Desfayes tekent voor Groot-Brittannië naast de algemene naam *wren* meer dan honderd verschillende regionale namen op voor de winterkoning, waarvan het merendeel verwijst naar de geringe omvang en gedrongen gestalte van het vogeltje: hij heet *titty* en *titty wren* (met varianten als *cutty-wren*, *chitty-wren* en *tiddly-creeper*), *tomtit* en *tom-in-the-wall*, waarbij ‘tom’ voor iets kleins staat; *two-fingers*; *stumpy*, *stumpit* en *stumpy-dick*, allemaal verwijzingen naar het prominente stompe voorkomen met de opgewipte staart.*

* In Nederland en Vlaanderen zijn er ongeveer zestig streeknamen in omloop voor het winterkoninkje: naast duimeling of duimpje ook wel tuinkruiptertje of tuinsluiptertje, kleinjantje, tomke, tommelid, krakkenûit, mûske, urretje en paternosterbolletje, namen die net als tietertje naar zijn omvang verwijzen; aan zijn opstaande staart heeft hij namen als steilstetjen en wipstattje te danken, terwijl kadolstermenneke zijn gedrongenheid benadrukt en kroetjen zijn vinnigheid; de naam wientipperken (wijntappertje) zal naar analogie zijn van de knikkende bewegingen die hij maakt. De naam ‘winterkoninkje’ is misschien een (abusievelijke) latere naamgeving, want zo werd het goudhaantje oorspronkelijk meestal genoemd. [noot van de vertaler]

Net als twee andere Engelse tuinlievelingen, de roodborst (Robin Redbreast) en de mees (Tom Tit), heeft de winterkoning ook een aantal koosnamen die op mensennamen zijn gebaseerd, waaronder Kitty Wren, Bobby Wren en, het bekendst, Jenny Wren – wat je mensen van de oudere generatie nog weleens hoort zeggen. Vroeger kwamen zulke namen veel vaker voor: in de jaren 1860 schreef de eierverzamelaar J.C. Atkinson: ‘Ik heb zelden over de Wren gesproken of er anderen over horen spreken zonder toevoeging van een lieve bijnaam.’

De wetenschappelijk naam die aan het vogeltje is toegevoegd, is het fraaie dubbele *Troglodytes troglodytes*, van het Latijnse woord voor ‘holbewoner’. De vroegnegentiende-eeuwse ornitholoog George Montagu wees er al op dat die naam beter past bij soorten die echt in holen nestelen zoals de ijsvogel en de oeverzwaluw. Ik vermoed dat de naam eerder verwijst naar de gewoonte van de vogel om op onderzoek uit te gaan in hoekjes en gaatjes van klimop of natuurstenen muren dan dat hij wat met holen te maken heeft.

Maar de Engelse naam *wren* zelf dan? Net als veel van onze oudste en meest gevestigde vogelnamen is de oorsprong in raadselen gehuld. De filoloog W.B. Lockwood meende dat de wortels van de naam West-Germaans waren, de voorloper van het Engels, Duits en Nederlands en gesproken van de Alpen tot de Noordzee rond het begin van onze jaartelling, en dat de oorspronkelijke naam *wrendilo* verwijst naar de opgestoken staart van het vogeltje, hoewel ik niet weet of het hier meer dan een gefundeerde gissing betreft.*

* De oorsprong van de naam *winterkoning* is al even onzeker. Het kan zijn dat het vogeltje in de winter vaker gezien werd, omdat er hier ook soortgenoten uit het oosten overwinterden; of dat juist zijn kleinheid hem de ironische naam koning opleverde (een andere regionale naam is *ossekeuninkien*, koning der ossen); of dat het een volksetymologische verbastering is van het Oudhoogduitse *wrendilo* en het oudengels *wraenne* en niets met winter of koning te maken heeft, al is hij in de Engelse en Ierse folklore ook ‘the king of all birds’; of het komt misschien toch van het oud-Griekse verhaal over hoe de vogels een koning kozen. [noot van de vertaler]

De Amerikaanse antropoloog Elizabeth Atwood Lawrence, die onderzoek deed naar de volksverhalen over de winterkoning, beweert dat de naam een seksuele connotatie heeft, waarin de karakteristiek omhooggestoken staart staat voor een menselijke erectie.

De winterkoning bekleedt voor zo'n klein, geheimzinnig en vaak over het hoofd gezien beestje een verrassend grote plaats in onze cultuur, literatuur en folklore. Winterkoninkjes komen voor in het werk van de grootste Engelse schrijvers: van Chaucer en Shakespeare, John Dryden, William Blake en John Clare tot de humoristische gedichten van Edward Lear:

vier leeuweriken en twee uilen,
een kuiken en een winterkoning
hebben mijn baard verkozen tot woning.

Winterkoninkjes maken ook hun opwachting in tal van volksverhalen en bakerrijmpjes, waar ze vaak zij aan zij met de roodborst 'het tomke en het povermenneke' worden genoemd, en optreden als 'Heere God z'n haan en henneke'.

Maar onze betrekkingen met de winterkoning hebben ook een duistere zijde. Op 26 december, Saint Stephen's Day, vond traditioneel in sommige delen van het westen van Engeland en in Ierland de lugubere Wren Hunt (Jacht op de Winterkoning) plaats, waarbij tientallen jongens en jongemannen door hun dorp trokken om een winterkoning te vangen, die, eenmaal bij de lurven gepakt, in een kooi publiekelijk werd rondgedragen om vervolgens te worden gedood.

Ook op andere terreinen van onze geschiedenis en cultuur steekt de vogel zijn kopje op. In 1937 kreeg het muntje van een kwart penny (een *farthing*) in plaats van het Britannia-symbool een afbeelding van een bolle winterkoning met opstaande staart, totdat in 1960 de kleinste munteenheid uit roulatie werd genomen.

In 1917 werd de vrouwelijke afdeling van de marine opgericht, de Women's Royal Naval Service, die weliswaar bij het beëindigen van de vijandelijkheden in 1919 werd opgedoekt, maar aan het begin van de Tweede Wereldoorlog werd heropgericht. De afkorting van de afdeling, WRNS, leverde de dappere en pionierende groep vrouwen al snel de bijnaam 'Wrens' op. Een minder aardig bedoelde bijnaam stamt uit de Krimoorlog, toen de soldaten gelegerd in het Ierse graafschap Kildare gebruikmaakten van prostituees die 'winterkoninkjes' werden genoemd, omdat 'ze niet in huizen wonen... maar voor zichzelf in de struiken "nesten" bouwen'.

Verderop in het boek zal ik dieper ingaan op de fascinerende folklore die met deze soort verweven is, en de vele sagen, volksverhalen, rijmpjes, liedjes en gedichten die het vogeltje door de eeuwen heen heeft geïnspireerd. Maar laten we eerst terugkeren naar de echte winterkoning, in mijn tuin in Somerset.

Op een ochtend vroeg zie ik een winterkoninkje onder de struiken vandaan komen en op een lage muur springen, waar hij een ogenblik stil blijft zitten om zich door mij te laten bewonderen. Hoewel winterkoninkjes van een afstand egaal bruin lijken te zijn, kan ik van dichtbij eindelijk de subtiele schakeringen van zijn prachtig getekende verenkleed zien.

Met het blote oog is mijn eerste indruk een warmbruine tint, maar als ik met mijn verrekijker inzoom, zie ik dat elk veertje een vaalgeel, zwart of grijs randje heeft, wat een subtiel dwars gebandeerd effect geeft. Boven zijn ogen heeft hij een dunne, lichte streep, die ook wel wenkbrauwstreep heet en contrasteert met een donkerder oogstreep die van de snavelbasis door het midden van beide ogen loopt. Zijn borst, buik en flanken zijn wat valer bruin en minder geaccentueerd dan de rug, vleugels en staart.

Als ik hem van dichtbij bestudeer, kan ik ook zijn klassieke uiterlijk bewonderen. Hij heeft een lange, elsvormige, licht naar beneden buigende snavel, ideaal om er bij het foerageren insecten mee

uit de afgevalen bladeren te pikken; korte, stompe vleugels die nauwelijks langs zijn lichaam uitsteken; en lange poten met een enorme verende kracht. Het duidelijkst is zijn onmiskenbare opgestoken staart, die horizontaal komt te liggen als hij gaat vliegen.

Maar dan, even snel als hij was neergestreken, is het vogeltje er weer vandoor, in een vlaag van vleugelgewapper. In de woorden van Ian Wallace: ‘in de vlucht wordt het een compact, rondvleugelig, bijna bijachtig beestje.’ Minder dan een minuut heeft het geduurd en toch voel ik me bovenmate bevoorrecht: want in tegenstelling tot onze andere tuinvogels blijven winterkoninkjes zelden lang op één plek zitten, en kun je ze bijna nooit zo lang en van zo dichtbij bestuderen.

Het vogeltje is in de zeventiende eeuw beschreven als ‘gantsch onversaegt en stout’, en in de negentiende eeuw als ‘vlug, vrijpostig’, ‘wel klein, maar kregel en kitteloorig in den hoogsten graad’, een ‘kleine, dappere snaak vol levenslust en vrolijkheid’. Het lijkt alsof de winterkoning zo druk in de weer is omdat hij weet dat hem maar een kort leven beschoren is, alsof hij – om met Rudyard Kipling te spreken, ‘elke vergevingsloze minuut met zestig seconden gelopen afstand moet vullen’, al is het bij hem geen gelopen maar gevlogen afstand.

Hoe gewoon, wijdverbreid en (voor wie zijn aanwezigheid heeft opgemerkt) vertrouwd het winterkoninkje ook is, je leert hem moeilijk goed kennen. Ik neem inmiddels bijna een halve eeuw winterkoninkjes waar – of liever gezegd, ik ben me bewust van hun aanwezigheid – sinds ik er ergens eind jaren zestig voor het eerst een zag in de tuin van mijn ouderlijk huis, gelegen in een buitenwijk.

Overall waar ik sindsdien mijn tenten heb opgeslagen, van het centrum van Londen tot de bebouwde kom van Cambridge, en nu in het hartje van landelijk Somerset, heb ik voortdurend winterkoninkjes om me heen gehad. Maar net als iedereen heb ook ik ze nooit de aandacht geschonken die ze verdienen.

Ik zeg nu wel ‘net als iedereen’ maar daarbij moet ik één uitzondering maken: de man die aandachtiger dan wie dan ook de gewoonten en de levenscyclus van de winterkoning heeft bestudeerd, Edward Armstrong.

De eerwaarde Edward Allworthy Armstrong, beschreven als ‘kaalhoofdig, nauwgezet en met een niet-aflatend gevoel van verwondering’, werd geboren in Belfast (in het tegenwoordige Noord-Ierland) in het eerste jaar van de twintigste eeuw, waar hij filosofie en psychologie studeerde waarna hij in Cambridge zijn priesterwijding kreeg. Hij was twintig jaar in Hongkong en Yorkshire gestationeerd voor hij in 1943 als dominee van de Saint Mark’s Church in Newnham terugkeerde naar de lommerrijke buitenwijken van Cambridge.

Tegen het eind van dat turbulente en veelbewogen jaar in de Britse geschiedenis had Armstrong een soort openbaring die zijn leven zou veranderen. Hij beschreef het moment in de inleiding van zijn meesterlijke monografie *The Wren* in de Collins New Naturalist-reeks:

Op een avond in november, toen het donker werd [...] en de bommenwerpers bulderend de duisternis in vlogen, keek ik toevallig uit het raam van mijn studeerkamer en zag ik buiten op het latwerk een klein vogeltje neerstrijken dat direct daarna opvloog naar de klimop tegen de muur. Een paar dagen later was het winterkoninkje er weer. [...] Mijn interesse werd opnieuw gewekt in een vogel die me in mijn jeugd zo had geboeid. Hier had je een soort waarover ik meer wilde weten.

Net als David Lack zijn geliefde roodborstje koos Armstrong het winterkoninkje eerst alleen maar voor het gemak als studieobject uit. Het was oorlog en benzine was op de bon, waardoor reizen moeilijk, zo niet onmogelijk werd. En omdat Armstrong net een nieuwe betrekking had, met verantwoordelijkheden jegens zijn kersverse kerkgemeente, kon hij moeilijk veel tijd inruimen om

zich voor een exotischer onderwerp verder buitengaats te begeven.

Maar er lag nog een diepere prikkel ten grondslag aan zijn keuze voor de winterkoning. Door zich te concentreren op een plaatselijk en vertrouwd verschijnsel en de geheimen proberen te ontrafelen van een van de talloze schepselen Gods schaarde Armstrong zich in een lange en eerbiedwaardige traditie van geestelijken die zich voor de natuur interesseerden, een traditie die helemaal teruggaat tot Franciscus van Assisi. Niet dat Armstrong iets dergelijks beweerde, al waagde hij het wel zich met een andere beroemde dominee te vergelijken: ‘Misschien kan ik mijn schamele mogelijkheden het best inzetten door me te richten op de studie naar “leven en omgang”, zoals Gilbert White gezegd zou hebben, van een enkele diersoort.’

Zo gezegd zo gedaan, en toen hij in 1978 overleed, even oud als de eeuw, werd hij gevierd als een van de laatsten in een lange rij van ‘dominee-naturalisten’ die begon bij Gilbert White zelf. En ondanks – of misschien juist dankzij – de afwezigheid van een officiële wetenschappelijke opleiding schiep hij een meesterwerk over een van onze meest ondergeschoven vogels, het winterkoninkje.

Zoals we hebben gezien, heeft het onderwerp van zijn levenswerk, en van mijn veel bescheidener boek, iets paradoxaals. Een vogeltje dat op het eerste gezicht alledaags en onbeduidend is – en misschien zelfs saai – blijkt veel boeiender te zijn dan we ooit hadden kunnen denken.

Net zoals een nadere beschouwing van het verenkleed van de winterkoning iets veel interessanter laat zien dan ‘gewoon bruin’, zo levert een dieper onderzoek naar zijn gewoonten en gedrag ook een aantal verbazingwekkende onthullingen op.

Geen andere Britse vogel bouwt bijvoorbeeld tot een half dozijn ‘hanennesten’, ‘slaapnesten’ of ‘speelnesten’, die het kieskeurige vrouwtje moet inspecteren voor ze haar droomhuis heeft gevonden en er met haar mannetje kan intrekken om een gezin te stichten. Geen andere vogel is van nature zo plaatsgebonden en weet tegelij-

kertijd te aarden in zoveel verschillende leefgebieden, waar ook ter wereld. En geen ander klein vogeltje – misschien met uitzondering van de Cetti's zanger – kan zo luid zingen in verhouding tot zijn lichaamsomvang.

Het geluid van de winterkoning is ook een belangrijk aspect van zijn karakter. Want zelfs mensen die beweren nog nooit een winterkoning te hebben gezien, herkennen de zang meestal wel wanneer ik ze een opname laat horen van zijn luide klanken, zijn driftige zangstrofen vol trillers en getjilp en met vibrato's en arpeggio's.

Tijdens het zingen schudt het mannetje zijn vleugels en huppelt hij heen en weer op zijn springveren pootjes. Het lijkt alsof zijn lijfje zowat ontploft van energie, die hij van zich afschudt door zijn plotselinge uitbarsting van geluid – gedenkwaardig beschreven door een vogelaar als 'een dans van regenbogen'.

Zulk pronken en pralen lijkt misschien vreemd voor een vogeltje dat zich een groot deel van zijn leven verscholen houdt, maar voor mij is het precies wat het vogeltje zo wonderbaarlijk maakt. En het is ook de reden waarom ik besloot me te richten, na een boek over 's lands geliefdste vogel de roodborst, op onze meest algemeen voorkomende, maar tegelijkertijd minst bekende vogelsoort.

En dan is het nu hoog tijd om de winterkoning uit zijn schuilplaats tevoorschijn te laten komen en het podium te laten betreden, zodat we dit rijke maar raadselachtige vogeltje eens goed kunnen bekijken.

Stephen Moss

Mark, Somerset,
april 2018

Wren